

บทความวิจัย

การพัฒนาแผนบริหารการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน สำหรับโรงเรียนสายบุรี จังหวัดปัตตานี

ฟาเดล มะเต็ง¹ ชัมซู สาอุ²

¹นักศึกษาปริญญาโท, สาขาวิชาการบริหารและการจัดการการศึกษาอิสลาม, คณะวิทยาการอิสลามมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี 6520420104@email.psu.ac.th

²อาจารย์, สาขาวิชาการบริหารและการจัดการการศึกษาอิสลาม, คณะวิทยาการอิสลามมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

บทคัดย่อ

การวิจัยเชิงวิจัยและพัฒนาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อพัฒนาระบบการออกแบบแผนบริหารการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานสำหรับโรงเรียนสายบุรี ”จังหวัดปัตตานี 2) เพื่อศึกษาผลของการใช้แผนบริหารการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน และ 3) เพื่อศึกษาแนวทางการขยายผลของการใช้แผนบริหารการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน จำนวน 6 คน ใช้วิธีการเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบสุ่มเจาะจงใจมีเวลา การจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน ซึ่งเป็นกลยุทธ์การสอนที่เชื่อมโยงเนื้อหาสาระในบทเรียนให้สัมพันธ์กับชุมชนผ่านการบูรณาการกลุ่มสาระการเรียนรู้อิสลามศึกษา ในชุมชนและสิ่งแวดล้อมของผู้เรียน เน้นทักษะ การคิด การแก้ปัญหา เรียนรู้ผ่านประสบการณ์ตรงจากการลงมือปฏิบัติจริง มีการประเมินผลตามสภาพจริง โดยการมีส่วนร่วมจากผู้เกี่ยวข้อง ในบทความนี้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน ประกอบด้วยฐานราก ทฤษฎี กลยุทธ์การจัดการเรียนรู้ และการวัดผลประเมินผล ผลการศึกษาพบว่า 1) กระบวนการออกแบบแผนบริหารการจัดการเรียนรู้ พัฒนาขึ้นโดยใช้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน โดยมีกระบวนการ Addies Model คือ Analysis ร่วมวิเคราะห์, Design ร่วมออกแบบ, Develop ร่วมพัฒนา, Implement ร่วมทดลองใช้, Evaluate ร่วมประเมินผล, Scale up ร่วมขยายผล, 2) ครูผู้สอนสามารถพัฒนาแผนบริหารการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน 3) กลไกการขยายผลของการใช้แผนบริหารการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน สู่สถานศึกษา ประกอบ 3 ด้าน คือ 1) กลไกการสร้างการมีส่วนร่วม 2) กลไกด้านการใช้ชุมชนเป็นฐาน 3) กลไกด้านการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลาม

คำสำคัญ: แผนบริหารการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการ, รายวิชาอิสลามศึกษา, ชุมชนเป็นฐาน, โรงเรียนสายบุรี”จังหวัดปัตตานี

บทความวิจัย

Development of an Integrated Learning Management Plan for Islamic Studies Utilizing Community-Based Learning at Saiburi Chaengprachakarn School,

fadel madeng¹ samsoo sa-u²

¹Master Student, Islamic Educational Administration and Management Program, Faculty of Islamic science, Prince of Songkla University 6520420104@email.psu.ac.th

²Lecturer, Islamic Educational Administration and Management Program, Faculty of Islamic science, Prince of Songkla University

ABSTRACT

The objectives of this research and development endeavor are threefold. Firstly, to formulate an integrated learning management plan for the Islamic Studies subject utilizing the community as a foundation for Saiburi 'Chaengprachakarn' School in Pattani Province. Secondly, to assess the outcomes of implementing the integrated learning management plan within the context of community-based learning. Lastly, to explore avenues for extending the impact of the management plan in the integrated learning of Islamic Studies with the community as a cornerstone for six educators. The study employed a voluntary sample selection method, focusing on community-based learning management as a pedagogical strategy linking lesson content to the community. The approach integrates Islamic Studies learning groups within the community and the learners' environment, with an emphasis on fostering critical thinking skills, problem-solving, and experiential learning derived from real-world practices. The assessment is conducted based on real-world conditions with active participation from the stakeholders involved. This paper introduces the concept of community-based learning management, underpinned by theoretical foundations in learning management strategies, measurement, and evaluation. The study findings revealed three key aspects: 1) the development of the learning management plan, employing an integrated community-based curriculum for Islamic Studies, guided by the ADDIES Model encompassing Analysis, Design, Development, Implementation, Evaluation, and Scale-up stages to extend the results. 2) Teachers' capacity to craft a community-based integrated learning management plan for the Islamic Studies subject. 3) The mechanisms for extending the influence of the community-based integrated learning management plan for Islamic Studies, serving as a foundation for educational institutions, comprising three principal facets: 1) Participation mechanism, 2) Community-based learning mechanism, and 3) Integrated learning management for Islamic Studies mechanism.

Keywords: Integrated Learning Management Plan, Islamic Studies, Community-Based Learning Saiburi Chaengprachakarn School

บทความวิจัย

บทนำ

การจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานเป็นที่รู้จักในประเทศสหรัฐอเมริกา ออสเตรเลีย ทวีป แอฟริกาและเอเชีย ในชื่อว่าการเรียนรู้โดยการบริการสังคม (Service Learning : SL) เป็นรูปแบบของ การเรียนรู้ผ่านประสบการณ์ที่ออกแบบมาเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้และพัฒนาผู้เรียน โดยให้ผู้เรียนมีส่วนร่วม ในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับบุคคลและความต้องการของชุมชน (Flecky, 2011 : 2) การจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เป็นกลยุทธ์หรือรูปแบบการจัดการเรียนรู้ที่บูรณาการเนื้อหา ตามหลักสูตรให้เชื่อมโยงกับชุมชนโดยใช้การปฏิบัติงานเป็นฐานให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติงานจากสถานการณ์จริงในชุมชน ภายใต้การมีส่วนร่วมระหว่างครู ผู้เรียน และกลุ่มคนในชุมชน “มาตรา 25 รัฐต้องส่งเสริมการดำเนินงานและการจัดตั้งแหล่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตทุกรูปแบบได้แก่ ห้องสมุดประชาชน พิพิธภัณฑ์ หอศิลป์ สวนสัตว์ สวนสาธารณะ สวนพฤกษศาสตร์ อุทยานวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ศูนย์การกีฬาและนันทนาการแหล่งข้อมูลและแหล่งการเรียนรู้อื่นอย่างเพียงพอและมีประสิทธิภาพ”(สำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษาแห่งชาติ, 2552)

การศึกษาในศตวรรษที่ 21 เป็นโลกแห่งการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วทั้งด้านสังคมเศรษฐกิจการเมือง สิ่งแวดล้อมและเทคโนโลยี รวมถึงการเป็นโลกดิจิทัลที่ข้อมูลในยุคเทคโนโลยีสารสนเทศเกิดการเปลี่ยนแปลง เชื่อมต่อกันอย่างรวดเร็วในทุกมิติการพัฒนาศักยภาพของพลเมืองเป็นหัวใจสำคัญในการพัฒนาประเทศให้ มุ่งสู่ความก้าวหน้าทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมอย่างยั่งยืน (สำนักงานเลขาธิการสภา การศึกษา, 2560 ข : ก) หลายปีที่ผ่านมา ระบบการศึกษาของประเทศต่าง ๆ ได้มีการปฏิรูปการศึกษา โดย ให้คำจำกัดความ “ทักษะในศตวรรษที่ 21” ว่ามีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตในโลกปัจจุบัน ที่ซับซ้อน ซึ่งประกอบด้วยทักษะที่หลากหลายและแตกต่างกันไป เช่น มีความรู้ใฝ่เรียน มีความคิดสร้างสรรค์ และเรียนรู้แบบร่วมมือ เน้นทักษะทางด้านเทคโนโลยี รวมทั้ง มีทัศนคติและค่านิยมที่พึงประสงค์ อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่มุ่งเน้นไปที่ทักษะการคิดที่ซับซ้อน ทักษะการเรียนรู้ และทักษะการสื่อสาร โดยให้ ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้มากกว่าการท่องจำ (Saavedra and Opfer, 2012 : 5)

อิสลามให้ความสำคัญกับการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างเกิดประโยชน์สูงสุดและเมื่อใดก็ตามที่คนในสังคมนั้นต้องการการเปลี่ยนแปลงหรือแก้ปัญหาใดๆ เน้นอนอิสลามได้ให้แนวทาง โดยให้มีการประชุมปรึกษาหารือกันในรูปแบบที่เรียกว่า กระบวนการชูรอ ความหมายของชูรอ มาจากคำว่า อัช-ชูรอ (al-Shura) ในหลักภาษาอาหรับเป็นคำมีสระเปลี่ยนเสียง การปรึกษาหารือ ดังที่อัลลอฮ์ (ซุบฮานะฮฺวะตะอะลา) ได้ตรัสไว้ในคัมภีร์อัลกุรอาน ความว่า “และกิจการของพวกเขามีการปรึกษาหารือกันระหว่างพวกเขา” (อัชชูรอ : 38)

ปราชญ์อิสลามจึงได้แบ่งภาระงานที่ต้องใช้กระบวนการชูรอออกเป็นสองภาระ งานดังกล่าว คือ ภาระงานทั่วไป และภาระงานเฉพาะเจาะจง

สำหรับภาระงานทั่วไปที่เกี่ยวกับกิจการในสังคมมุสลิมทุกคนมีสิทธิในกระบวนการชูรอ โดยมีเงื่อนไขว่า บุคคลดังกล่าวจะต้องเป็นมุสลิม บรรลุศาสนภาวะและมีสติสัมปชัญญะ ในส่วนภาระงานเฉพาะเจาะจงนั้น คณะกรรมการชูรอจะต้องมีคุณสมบัตินอกจากสามข้อข้างต้นแล้ว คณะกรรมการดังกล่าวต้องมีคุณธรรมเป็นที่ประจักษ์ มีความรู้ ความสามารถ ความเฉลียวฉลาดและประสบการณ์ตรงกับภาระงาน

บทความวิจัย

การสอนอิสลามศึกษาในปัจจุบันครูผู้สอนได้เน้นเนื้อหาการเรียนการสอนเฉพาะในชั้นเรียนทำให้การจัดการเรียนยังไม่ตอบสนองความต้องการของผู้ปกครอง

โรงเรียนกับชุมชนยังไม่ได้ใช้ศักยภาพของชุมชนอย่างไ้ก็ตาม ในการจัดการสอนอิสลามศึกษายังมีจำกัด ทำให้ต้องมีการศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษา

โรงเรียนสายบุรีแจ้ห่มประชาคารใช้รูปแบบการเรียนการสอนอิสลามศึกษาแบบเข้ม ยังไม่ได้ใช้ศักยภาพของชุมชน เพราะฉะนั้น ผู้วิจัยจึงเล็งเห็นปัญหานี้ และสนใจในการทำเรื่องนี้ จากผลการศึกษาและปัญหาที่เกิดขึ้นในข้างต้น ผู้วิจัยเห็นว่าการพัฒนาและส่งเสริมการจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐานมีความเหมาะสมที่สุด ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการสร้างเครือข่ายในการจัดการเรียนรู้สำหรับโรงเรียนสายบุรีแจ้ห่มประชาคาร ซึ่งยังไม่มีปรากฏว่าได้มีการดำเนินการดังกล่าว ดังนั้น การวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยจึงมุ่งเน้นการพัฒนาแบบการจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เพื่อพัฒนาแหล่งเรียนรู้นอกโรงเรียนสำหรับโรงเรียนสายบุรีแจ้ห่มประชาคาร จังหวัดปัตตานี ซึ่งนอกจากจะเป็นการจัดการศึกษาที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการวางแผนเพื่อจัดการเรียนรู้โดยใช้ชุมชนเป็นฐาน ที่จะช่วยเสริมพลังของชุมชนในการเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาแล้ว ยังเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนเพื่อสร้างแนวคิด โรงเรียนเครือข่ายในการจัดการเรียนรู้ร่วมกันต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษากระบวนการออกแบบแผนบริหารการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน สำหรับโรงเรียนสายบุรี”แจ้ห่มประชาคาร”
2. เพื่อศึกษาแนวทางการพัฒนาแผนการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน สำหรับโรงเรียนสายบุรี”แจ้ห่มประชาคาร”
3. เพื่อศึกษาแนวทางการขยายผลของการใช้แผนบริหารการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน สำหรับโรงเรียนสายบุรี”แจ้ห่มประชาคาร”

วิธีการศึกษา

4.1 แบบแผนการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ใช้การศึกษาเชิงพรรณนา (Descriptive) เพื่อศึกษาถึงปัญหาและแนวทางการพัฒนาแผนการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานสำหรับโรงเรียนสายบุรี”แจ้ห่มประชาคาร”จังหวัดปัตตานี โดยใช้วิธีการศึกษาที่เจาะลึกเพื่อให้ได้ข้อมูลตรงตามประเด็นที่ ต้องการศึกษาคครอบคลุมตามวัตถุประสงค์ ในการวิจัยครั้งนี้ จึงใช้รูปแบบการวิจัยเชิงกรณีศึกษา (Case study research method)

4.2 ประชากรและตัวอย่าง

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญประกอบด้วยครูอิสลามศึกษาในโรงเรียนสายบุรี”แจ้ห่มประชาคาร”จังหวัดปัตตานี จำนวน 6 คน ใช้วิธีการเลือกแบบเจาะจง

บทความวิจัย

4.3 เครื่องมือวิจัย

ใช้แบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้างที่พัฒนาขึ้น โดยผู้วิจัยศึกษาเอกสาร ตำรา งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน แนวคิดและปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาแผนการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานให้กับครู โดยกำหนดแนวทางการสัมภาษณ์ คือ สภาพและปัญหาของการพัฒนาแผนการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานเป็นอย่างไร สาเหตุใดที่ทำให้มีปัญหาเกี่ยวกับการพัฒนาแผนการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน โดยร่างแบบสัมภาษณ์ดังกล่าวได้ผ่านการตรวจสอบจากผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน 3 คน (มีค่า IOC มากกว่า .8) มีการปรับแก้และนำมาใช้

4.4 การเก็บรวบรวมข้อมูล

เก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์กลุ่ม โดยผู้วิจัยเป็นผู้สัมภาษณ์ด้วยตนเอง

4.5 การวิเคราะห์ข้อมูล

วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา (Content analysis) ของตรวจสอบข้อมูลแบบสามเส้า (Triangulation) เพื่อความถูกต้องของข้อมูล และนำเสนอข้อมูลแก่ผู้ให้ข้อมูลอีกครั้งเพื่อตรวจทาน มีระยะเวลาในการศึกษาวิจัย ตั้งแต่เดือนมิถุนายน ถึงเดือนกันยายน พ.ศ. 2566 โดยผู้วิจัยได้ทำการพิทักษ์สิทธิ์ผู้ให้ข้อมูลในการเข้าร่วมวิจัยในครั้งนี้

ผลการศึกษา

ผู้วิจัยนำเสนอผลการวิจัย โดยแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนที่ 1 ส่วนข้อมูลทั่วไปของผู้ให้ข้อมูลหลัก ส่วนที่ 2 ปัญหาและแนวทางการพัฒนาชุดกิจกรรมการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษา โดยใช้ชุมชนเป็นฐานสำหรับโรงเรียนสายบุรีแจ่งประชาคาร จังหวัดปัตตานี และส่วนที่ 3 เป็นแนวทางการพัฒนาชุดกิจกรรมการเรียนรู้แบบบูรณาการ ฯ ซึ่งแต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

1. ข้อมูลทั่วไปของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ การวิจัยในครั้งนี้ได้เลือกบุคลากรใน สพม.ปัตตานี โดยแบ่งเป็นประเภทครูผู้สอน จำนวน 6 คน ในส่วนของครูผู้สอนเป็นเพศชายจำนวน 3 เพศหญิงจำนวน 3 คน จบการศึกษาระดับปริญญาตรี อายุอยู่ในช่วง 27-45 ปี ประสบการณ์การทำงานมากที่สุด 15 ปี และน้อยที่สุด 3 ปี โดยรายละเอียดนำเสนอในตารางที่ 1

ตารางที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ประเภทครูผู้สอน สังกัด สพม. ปัตตานี

คนที่	เพศ	ตำแหน่ง	อายุ	ประสบการณ์การทำงาน	ระดับการศึกษา
1	ชาย	พนักงานราชการ	45	14	ปริญญาตรี
2	หญิง	พนักงานราชการ	40	16	ปริญญาตรี
3	หญิง	วิทยากรอิสลาม	45	17	ปริญญาตรี
4	หญิง	วิทยากรอิสลาม	37	13	ปริญญาตรี
5	ชาย	วิทยากรอิสลาม	36	10	ปริญญาตรี
6	ชาย	วิทยากรอิสลาม	27	3	ปริญญาตรี

บทความวิจัย

2. ปัญหาการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

จากการสัมภาษณ์พบว่าครูผู้สอนสะท้อนปัญหาเกี่ยวกับการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานสำหรับโรงเรียนสายบุรี”แจ้งประชาคาร” จังหวัดปัตตานี **ความรู้และทักษะ**เกี่ยวกับบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน **เครื่องมือ**ในการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการ **เครือข่ายการเรียนรู้** และแนวทางการ **ค้นคว้าความรู้**และสื่อการเรียนรู้ของครูผู้สอน โดยมีรายละเอียดมีดังนี้

2.1 ความรู้และทักษะเกี่ยวกับบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน เช่น ครูขาดทักษะกระบวนการ และประสบการณ์ในการวิเคราะห์ความต้องการการเรียนรู้ของตน ขาดที่ปรึกษาที่จะช่วย คอยกระตุ้น ชี้แนะ และชี้แนะการเรียนรู้ โดยครูผู้สอนท่านหนึ่งได้กล่าวว่า “ปัญหาที่พบในขณะที่จัดการเรียนการสอน คือ ผู้เรียนไม่ทราบว่าตนเองมีความสนใจหรือต้องการเรียนรู้เรื่องใดหรือเลือกไม่ได้ว่าตนเองสนใจ ไม่มีเป้าหมายในการเรียนรู้ รวมทั้งทางบ้านไม่ส่งเสริมให้นักเรียนได้เรียนรู้ด้วยตนเอง” (ครูผู้สอนคนที่ 1)

จะเห็นได้ว่า นักเรียนไม่ค่อยได้เรียนรู้ผ่านรูปแบบการเรียนรู้ที่หลากหลาย จึงทำให้ไม่ทราบว่าตนเองจะสามารถเรียนรู้ได้ดีเมื่ออยู่ในสถานการณ์การเรียนรู้แบบใด และไม่เอื้อประโยชน์ต่อความต้องการ ในการเรียนรู้ด้วยตนเองของนักเรียน ผู้บริหาร ครู และผู้ปกครองยังไม่ให้ความสำคัญกับการเรียนรู้ด้วยตนเองจึงยังคั่งเน้นให้นักเรียนท่องจำเพื่อให้ได้คะแนนผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนที่สูงมาก ดังที่ครูผู้สอนท่านหนึ่ง ได้กล่าวว่า “การจัดกิจกรรมการเรียนรู้ในแต่ละครั้ง ส่วนใหญ่ผู้เรียนมีหลากหลายช่วงวัยในแต่ละระดับการศึกษา ทำให้การจัดกิจกรรมการเรียนรู้ไม่เป็นไปตามแผนที่วางไว้ เนื่องจากผู้เรียนไม่ได้กำหนดเป้าหมายในการเรียนรู้ด้วยตนเองเท่าที่ควร” (ครูผู้สอนคนที่ 2)

จากข้อมูลดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ครูผู้สอนยังขาดเทคนิคการจัดกิจกรรมการเรียนรู้หรือสอนวิธีที่ ไม่หลากหลายและสังคมสภาพแวดล้อมรอบตัวนักเรียนที่มักกล่าวเชิงตำหนิมากกว่าเชิงสร้างสรรค์หากนักเรียนกระทำความผิด ส่งผลให้นักเรียนขาดความเชื่อมั่น ขาดความมั่นใจ และไม่กล้าแสดงออก จึงจำเป็นต้องพึ่งพาเพื่อนคนอื่น ๆ

2.2 เครื่องมือในการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการ เช่น ครูไม่ได้ฝึกการบูรณาการเนื้อหาวิชากับชุมชนจึงทำให้ครูขาดทักษะการคิดวิเคราะห์ การบูรณาการ และการใช้กระบวนการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องมาประกอบการกำหนดจุดมุ่งหมายการเรียนรู้ด้วยตนเอง ครูผู้สอนท่านหนึ่งได้สะท้อนว่า “ในการพบกลุ่มการเรียนการสอนของผู้เรียนแต่ละครั้ง เมื่อมีการซักถามเป้าหมายในชีวิตของผู้เรียน ส่วนใหญ่ตอบไม่ตรงประเด็น ขาดการคิดวิเคราะห์จุดมุ่งหมายในการเรียนรู้ด้วยตนเอง ทำให้กิจกรรมการเรียนรู้ไม่เป็นไปตามแผนการจัดการเรียนรู้ที่กำหนดไว้” (ครูผู้สอนคนที่ 3)

จากข้อมูลดังกล่าว ทำให้ครูขาดเป้าหมายในชีวิตที่ชัดเจน ครูขาดแรงจูงใจ มักจะสนใจเรื่องบันเทิงมากกว่าสาระหลักที่ควรเรียนรู้ตามหลักสูตร ครูขาดการมีส่วนร่วมในการวางแผนและกำหนดจุดมุ่งหมาย ในการเรียนรู้จึงทำให้ครูขาดความเชื่อมั่น ไม่กล้าคิดและทำนอกกรอบเนื่องจากเคยชินอยู่กับระบบเดิม

2.3 เครือข่ายการเรียนรู้ เช่น ครูขาดประสบการณ์ตรงเรื่องการวางแผนในชีวิตประจำวัน จึงทำให้ไม่สามารถวางแผนการเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง ดังที่ครูผู้สอนท่านหนึ่งได้กล่าวว่า “ผู้เรียนส่วนใหญ่อยู่ในช่วงวัยกำลังเรียน ทำให้การพบกลุ่มในการเรียนการสอนไม่ต่อเนื่อง ขาดเครือข่ายการเรียนรู้ด้วยตนเองและไม่เห็นความสำคัญ

บทความวิจัย

เท่าที่ควร ไม่มีเวลาในการพูดคุยหารือร่วมกันกับครูเพื่อนเลย” (ครูผู้สอนคนที่ 4) จึงทำให้ครูขาด ที่ปรึกษาเพื่อช่วยชี้แนะและแนะนำในเรื่องการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้

2.4 แนวทางการค้นคว้าความรู้และสื่อการเรียนรู้ของครูผู้สอน ส่งผลให้ครูที่มีงานทำประจำ ไม่สามารถเข้าร่วมกิจกรรมตามที่วางแผนไว้ นักเรียนขาดการเรียนรู้เรื่องที่เป็นประโยชน์ทำให้ขาดข้อมูลสำคัญ ๆ ที่จะช่วยเป็นแนวทางสำหรับศึกษาในชั้นสูง ๆ ต่อไป และขาดการเรียนรู้จากความผิดพลาดของตนเอง จึงทำให้ไม่สามารถกำหนดโครงการการเรียนรู้รายบุคคลได้ ดังที่ครูผู้สอนท่านหนึ่งได้กล่าวว่า “ผู้เรียนไม่มีเวลาพบกลุ่มในการเรียนการสอนตามสถานศึกษา กำหนดได้ เนื่องจากติดงานประจำ ลาหรือขาดงานไม่ได้ ขาดการวางแผนการเรียนรู้ระหว่างการเรียนรู้ ” (ครูผู้สอนคนที่ 5)

3. แนวทางการพัฒนาชุดกิจกรรมการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

จากข้อมูลให้สัมภาษณ์ของครูผู้สอน ครูผู้สอนได้นำเสนอแนวทางในการดำเนินการใน 6 ขั้น คือ **สำรวจ** แหล่งเรียนรู้ในพื้นที่อำเภอสายบุรี **สัมภาษณ์** ครูผู้สอนต้นแบบการสอน **สาธิต** และฝึกปฏิบัติการเขียน

แผนการจัดการเรียนรู้ **เสนอ** ผลการเรียนรู้ให้กับผู้บริหารเพื่อบรรจุเป็นนโยบายของโรงเรียน **ขอรับการสนับสนุน** จากองค์กรภายนอก และการสร้างเครือข่ายทางวิชาชีพ (PLC) ของกลุ่มครูผู้สอนเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ **สรุปและอภิปรายผลการวิจัย** เน้นการอภิปรายผล เป็นเรื่องใหม่ แต่มีจุดเด่นกว่าคนอื่น

จากการวิเคราะห์ข้อมูลในช่วงต้น ผู้วิจัยสามารถอภิปรายผลในประเด็นดังต่อไปนี้

ตอนที่ 1 ปัญหาการพัฒนาแผนการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

จากผลการวิจัยจะเห็นได้ว่า ปัญหาที่เกี่ยวกับการเรียนรู้ด้วยตนเองของนักเรียน ควรตระหนักถึงเหตุผลและสภาพปัญหาที่กล่าวมาข้างต้น ในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ของโรงเรียนที่ถูกต้อง จึงไม่ควรเน้นแต่เนื้อหาสาระเท่านั้น แต่ต้องจัดกิจกรรมให้นักเรียนได้ตระหนักถึงปัญหาและค้นหาแนวทางในการแก้ปัญหาต่างๆ อย่างมีระบบ ใช้วิธีการจัดการเรียนรู้หลากหลายรูปแบบ ตลอดจนมีการใช้สื่อการเรียนรู้หลายชนิด เพื่อให้นักเรียนเกิดการเรียนรู้และมีประสบการณ์มากยิ่งขึ้น การเรียนรู้ด้วยตนเองเกิดจากการศึกษาที่มีจุดเริ่มมาจากการเริ่มต้นมีชีวิตของคน การศึกษาลักษณะนี้จะต้องดำเนินไปตลอดเวลา และอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต ด้วยเหตุนี้นักเรียนจึงต้องเรียนรู้วิถีหาความรู้ด้วยตนเอง จำเป็นต้องเฝ้าหาความรู้ หมั่นศึกษาเล่าเรียนภายใต้สังคมที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการแสวงหาความรู้ และสร้างสรรค์องค์ความรู้ เพื่อให้มีความรู้เกี่ยวกับความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการต่าง ๆ ในส่วนของตน ให้มีความรู้และเป็นผู้ที่มีความสามารถในการแสวงหาความรู้ เลือกรสรแหล่งความรู้ และเข้าถึงแหล่งความรู้ได้โดยง่าย ซึ่งเป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเรียนรู้แบบ SDL คือ ลักษณะภายในตัวผู้เรียน และตัวแปรสภาพแวดล้อมนอกตัวผู้เรียน

(Kheawnamchum, Anusasanan and Wongnam, 2018) ดังนั้น การได้รับความรู้อย่างถูกต้องและการเข้าถึงแก่นสาระของรู้นั้นจะช่วยให้ นักเรียนสามารถนำรู้นั้นไปใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างดี และมีความสามารถในการกระบวนการคิดเป็น โดยให้ผู้เรียนกำหนดเป้าหมาย วางแผนการเรียนรู้ เนื้อหาที่จะเรียน ระยะเวลาที่เรียน ออกแบบวิธีเรียน และประเมินผลการเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง

บทความวิจัย

ตอนที่ 2 แนวทางการพัฒนาแผนการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

จากผลการวิจัยจะเห็นได้ว่า การส่งเสริมสนับสนุนการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ เพื่อพัฒนานักเรียนให้เกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง การส่งเสริมและพัฒนาครูผู้สอนให้มีความรู้ความเข้าใจและมีความสามารถในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ที่เน้นการพัฒนานักเรียนให้เกิดการเรียนรู้ด้วยตนเองอย่างอิสระและสร้างสรรค์ มีแนวทางการส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเอง สรุปได้ดังนี้

2.1 การพัฒนาการเรียนการสอนของครูผู้สอน เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเอง มีปัจจัยที่ควรคำนึงถึงบรรยากาศของการเรียนการสอน แรงจูงใจ และการสะท้อนการเรียนรู้

2.2 บรรยากาศของการเรียนรู้ ควรส่งเสริมให้ผู้เรียนมีการพัฒนาตนเอง ทั้งด้านทฤษฎี ปฏิบัติ กระบวนการคิด ส่งเสริม ให้มีอิสระและรักในการเรียนรู้ โดยครูผู้สอนเป็นผู้กระตุ้นและส่งเสริมให้นักเรียน

เรียนรู้แล้วต้องเป็นผู้ที่ช่างสังเกต บันทึกผลของการจัดกิจกรรมและนำข้อมูลต่างๆ มาหาแนวทางการแก้ไขปัญหา หรือพัฒนาการเรียนการสอนและมีการสะท้อนผลการทำงาน

2.3 การกำหนดเป้าหมายในการเรียนรู้ของผู้เรียน ต้องมีวางแผนการทำงานและการแก้ปัญหา กระบวนการ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ ประเมินตนเองและเห็นคุณค่า และประโยชน์ของสิ่งที่เรียนและการนำไปประยุกต์ใช้

2.4 การส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเอง ควรมีการจัดประสบการณ์ให้ผู้เรียน โดยยึดหลักการมีส่วนร่วม และการมีปฏิสัมพันธ์ของผู้เรียน เป็นกิจกรรมที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้วางแผนการเรียนรู้

2.5 การทำงานตามความสนใจ เป็นการบันทึกการเรียนรู้ มีการประเมินการเรียนรู้และการทำงานของ ตนเอง กิจกรรมเน้นกระบวนการการปฏิบัติและส่งเสริม การคิดและสร้างองค์ความรู้ด้วยตนเองในบรรยากาศของการเรียนการสอนที่เป็นมิตร และการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ร่วมกัน

จากข้อมูลการวิจัยดังกล่าว ทำให้ผู้วิจัยเกิดความตระหนักในการที่จะให้ความสำคัญในการส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเองของนักเรียน ให้เป็นบุคคลแห่งการเรียนรู้รักการค้นคว้า เชื่อมั่นในตนเองในการศึกษาค้นคว้า เพื่อนำไปสู่การสร้างองค์ความรู้ และสังคมแห่งการเรียนรู้ซึ่งจะสอดคล้องกับความต้องการของการจัดการการศึกษา

กล่าวโดยสรุป แนวทางการส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเองของผู้เรียน (SDL) เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการจัดกิจกรรมการเรียนรู้และพัฒนาทักษะที่สำคัญของผู้เรียนที่หลากหลาย ส่งเสริมให้ผู้เรียนฝึกปฏิบัติและเกิดการเรียนรู้ได้อย่างต่อเนื่อง สอดคล้องกับการดำเนินงานตามนโยบายและจุดเน้นของสำนักงานการศึกษา

งานวิจัยเชิงคุณภาพชิ้นนี้เสนอปัญหาและแนวทางการส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเองของผู้เรียน สังกัดเขตพื้นที่การศึกษามัชฌิมศึกษา จังหวัดปัตตานี โดยเลือกแบบจำเพาะเจาะจง ซึ่งพบว่า (1) ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้ด้วยตนเอง (Self-directed learning : SDL) ของผู้เรียน สังกัด สพม. ประกอบด้วย ทักษะความพร้อมที่จะเรียนรู้ ทักษะการคิดเชิงวิพากษ์ และทักษะการเรียนรู้ร่วมกับผู้อื่น (2) แนวทางการส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเอง (Self-directed Learning : SDL) ของผู้เรียน ได้แก่ ส่งเสริมให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการเรียน การออกแบบเทคนิคและกระบวนการเรียนรู้ด้วยตนเอง (SDL) ของผู้เรียน จัดปัจจัยสนับสนุนการเรียนรู้ด้วยตนเองของผู้เรียนในรูปแบบที่ทันสมัย มีน่าสนใจต่อการเรียนรู้ด้วยตนเอง (SDL) และเปิดโอกาสให้

ผู้เรียนได้มีประสบการณ์ในการตัดสินใจ แก้ปัญหาคำหนดแนวทางการเรียนรู้ และเลือกวิธีการเรียนรู้ที่เหมาะสมกับตนเอง

บทความวิจัย

จากข้อมูลดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ข้อค้นพบดังกล่าวสอดคล้องกับปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จในการจัดการเรียนรู้แบบ SDL ของ Leach (2000) โดยกล่าวถึงคุณลักษณะของการจัดการเรียนการสอน (Characteristics of teaching and learning transaction) และคุณลักษณะของผู้เรียน (Characteristics

อภิปรายผล

จากผลการวิจัยจะเห็นได้ว่า ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน ให้กับครูมาจากปัญหานักเรียนและครูขาดความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับบริบทชุมชน เพราะสังคมในเมืองสายบุรีมีความแตกต่างจากสังคมอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อม บริบทพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางศาสนาและวัฒนธรรม ทำให้ผู้คนเข้ามาใช้ชีวิตอย่างหลากหลาย และปัญหาขาดแหล่งเรียนรู้และกิจกรรมการเรียนรู้นอกหลักสูตรที่ส่งเสริมความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมพหุวัฒนธรรม ปัญหาขาดการเชื่อมโยงเครือข่ายเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างครูผู้สอนอิสลามศึกษา ซึ่งสะท้อนปัญหาที่สอดคล้องกับข้อเสนอแนะของ ชุมศักดิ์ อินทร์รักษ์ (2557) ที่กล่าวถึงส่วนแนวทางการจัดการศึกษาเพื่อพหุวัฒนธรรมว่า ต้องประกอบด้วย 3 มิติ คือ ความร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ความรู้และความเข้าใจของครูผู้สอนเกี่ยวกับวัฒนธรรมท้องถิ่นและแนวทางการบูรณาการกับการเรียนการสอน และเรื่องงบประมาณสนับสนุน ซึ่งหากวิเคราะห์ผลการศึกษาในครั้งนี้นั้น จะเห็นว่าทั้งโรงเรียนและครูผู้สอนเองไม่สามารถที่จะดำเนินการในสองมิติแรกได้ ผู้วิจัยอธิบายว่า เนื่องจากแนวคิดเรื่องการใช้แหล่งเรียนรู้ในท้องถิ่นแม้จะเป็นนโยบายของภาครัฐ แต่ในการปฏิบัติแล้ว ทั้งโรงเรียนและครูผู้สอนก็ยังไม่สามารถที่จะดำเนินการได้ ข้อค้นพบในครั้งนี้จึงยังมีความสำคัญที่จะต้องพัฒนาความสามารถของโรงเรียนครูผู้สอนในการดำเนินการดังกล่าว

ในส่วนแนวทางการการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานในเทศบาลเมืองสายบุรี จังหวัดปัตตานีนั้น จากผลการวิจัยจะเห็นได้ว่า การพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานนั้น การใช้แหล่งเรียนรู้ในชุมชนนั้นเป็นต้นทุนทางสังคมที่ชุมชนมีอยู่แล้ว และเป็นสิ่งที่ทางโรงเรียนสามารถดำเนินการโดยไม่ต้องใช้งบประมาณจำนวนมาก และที่สำคัญแหล่งเรียนรู้ดังกล่าวนี้มีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของผู้คนในเขตเทศบาลเมืองสายบุรี

ซึ่งรวมถึงนักเรียนและครูด้วย โดยกิจกรรมที่จัดขึ้นนั้นสอดคล้องกับความข้อเสนอแนะของ สุพัตรา ปิตะยัง และธัชชัย จิตรนันท์ (2566) ที่กล่าวถึงการสร้างเครือข่ายความร่วมมือของครูกับชุมชน/ องค์กรภาครัฐ และเอกชน

ผลการศึกษาในครั้งนี้ ยังสะท้อนถึงโอกาสของการ “ออกนอกกรอบ” เกี่ยวกับมุมมองของการการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษา

นอกจากนี้ ครูผู้ให้ข้อมูลเองยังเห็นโอกาสถึงการรวมกลุ่มของครูและการสร้างเครือข่ายการทำงานร่วมกันในการการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษา ในเขตเทศบาลเมือง สายบุรี ซึ่งเป็นแนวทางการพัฒนาครูแบบชุมชนการเรียนรู้ทางวิชาชีพ (PLC) ซึ่งเป็นแนวทางการพัฒนาครูที่มีประสิทธิภาพและสร้างการมีส่วนร่วมของครูผู้สอนได้เป็นอย่างดี ซึ่งหากเกิดการจัดกลุ่มนี้ได้ ก็จะทำให้เกิดความยั่งยืนในการการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาที่เป็นรูปธรรม

บทความวิจัย

ข้อเสนอแนะ

1 ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

1.1. ข้อมูลการวิจัยสามารถเป็นแนวทางให้ผู้บริหารและครูผู้สอนอิสลามศึกษา เข้าใจถึงปัจจัยที่ส่งผลต่อการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

1.2 ผู้บริหารและครูผู้สอนอิสลามศึกษา สามารถนำผลการศึกษาในครั้งนี้ ไปปรับใช้เป็นแนวทางการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน โดยเฉพาะทางการจัดการกิจกรรมการเรียนรู้ที่ใช้แหล่งเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมของชุมชน

2 ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรสำรวจและศึกษาบริบททางสังคมและแหล่งเรียนรู้ในอำเภอสายบุรี จังหวัดปัตตานี เพื่อนำมาเป็นข้อมูลในการออกแบบการจัดการเรียนรู้และแหล่งเรียนเพื่อการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน

2.2 การขยายเครือข่ายให้หน่วยงานอื่นสามารถนำแนวทางการพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการรายวิชาอิสลามศึกษาโดยใช้ชุมชนเป็นฐานนำไปใช้ได้

เอกสารอ้างอิง

- ธานินทร์ ศิลป์จารุ. (2550). การวิจัยและวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติด้วย SPSS. กรุงเทพฯ: บริษัท วี.อินเตอร์ พริน. ปรารณทัตต์ แสนวิเศษ. (2555). การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานของโรงเรียนประถมศึกษา : การสร้างทฤษฎีจากฐานราก. วารสารบริหารการศึกษา มศว, 9(16), 69-81.
- มุฮัมหมัดอาฟีฟ อัสซอลิฮียะห์ ชนิตา รักษ์พลเมือง และพรณี บุญประกอบ. (2560). การมีส่วนร่วมของผู้ปกครองในการจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาทักษะเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร ของเด็กมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้. วารสารพฤติกรรมศาสตร์เพื่อการพัฒนา, 9(1), 81-96.
- รุสนีย์ กอติริย์. (2551). ความสัมพันธ์ระหว่างทักษะการบริหาร ทักษะทางวิชาการกับการปฏิบัติงาน ประกันคุณภาพ การศึกษาของผู้บริหาร ตามทัศนะของคณะกรรมการประกันคุณภาพ ในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม สามจังหวัดชายแดนภาคใต้. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา). ปัตตานี : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- ไอลา หริมเพ็ง. (2551). องค์ประกอบทางจริยธรรมของนักศึกษามุสลิมในสถาบันอุดมศึกษา. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา). ปัตตานี : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- ศศิวิมล จุลศิลป์. (2553). การพัฒนารูปแบบการมีส่วนร่วมของชุมชนในการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้จัดการศึกษาตามปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงในสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน : การประยุกต์ใช้กระบวนการเอไอซี. วารสารเทคโนโลยีสุรนารี ฉบับสังคมศาสตร์, 4(2), 17-31.
- สมศักดิ์ ดลประสิทธิ์. (2552). ข้อเสนอการปฏิรูปการศึกษาใหม่ 2552 – 2555. กรุงเทพฯ : สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา.

บทความวิจัย

อับดุลคอเล็ด เจะแต. (2557). กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชนบ้านเกาะสวาด ตำบลไพรวัน อำเภอดากใบ จังหวัดนราธิวาส. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ). กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

